

**A TUDOMÁNYNAK
GAZDAG ÁGAI...**

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK
SZÜLETÉSNAPJÁRA

**ABUNDANT LINES
OF THE SCIENCE
ITSELF...**

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH
BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
HUN-REN RESEARCH CENTRE FOR THE HUMANITIES

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

„A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, XII. szín)

“Abundant lines of the science itself
Are different traits of one system only,
They're charming together.”
(Imre Madách: *Tragedy of the Man*, twelfth scene
Translated from Hungarian by Ottó Tomschey)

(© MTA, Szigeti Tamás)

Beuó Elol.

A TUDOMÁNYNAK GAZDAG ÁGAI...

TANULMÁNYOK
BENKŐ ELEK
HETVENEDIK SZÜLETÉSNAPJÁRA

ABUNDANT LINES OF THE SCIENCE ITSELF...

STUDIES IN HONOUR OF
ELEK BENKŐ
ON HIS SEVENTIETH BIRTHDAY

SZERKESZTETTE / EDITORS
KOVÁCS GYÖNGYI – ZATYKÓ CSILLA

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet
MTA Kiváló Kutatóhely
Institute of Archaeology, HUN-REN Research Centre for the Humanities
MTA Centre of Excellence

Budapest 2024

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
The volume was funded by the Hungarian Academy of Sciences

Borító / Cover

Zárókő rekonstrukciós rajza (pilisi ciszterci monostor)

(Rajz: Ősi Sándor. MTA – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Adattár)

Reconstruction drawing of a capstone (Pilis Cistercian monastery)

(Drawing by Sándor Ősi. MTA – Research Centre for the Humanities Institute of Archaeology, Archive)

Képfeldolgozás, képszerkesztés / Image processing and editing

VARGA ZSÓKA

Angol fordítás / English translation

CHRIS SULLIVAN

ISBN 978-615-5766-73-2

DOI 10.62150/BE70.2024

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet / Institute of Archaeology,

HUN-REN Research Centre for the Humanities

© Archaeolingua Alapítvány / Archaeolingua Foundation

© Szerkesztők, szerzők, fordító / Editors, authors, translator

2024

Minden jog fenntartva.

A tanulmányokban felhasznált illusztrációkért a szerzők felelnek.

All rights reserved. The authors are responsible for the illustrations used in the studies.

ARCHAEOLINGUA

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Borítóterv / Cover design: KASZTA MÓNI

Tipográfia és nyomdai előkészítés / Layout and desktop editing: KOVÁCS RITA

Nyomda / Printers: PRIME RATE Zrt., Budapest

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENTS

Előszó / Foreword	9
BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ A középkor régészeti állattanának 70 éve Magyarországon <i>Seventy years of medieval archaeozoology in Hungary</i>	11
BÁLINT CSANÁD A „kazár pénzverés” és összehasonlításai: a volgai bolgár, nyugati türk és türges pénzverés <i>‘Khazar coinage’ compared to Volga Bulgarian, West Turkic, and Türgesh coinages</i>	27
BERTA ADRIÁN – EKRIK ÁKOS – KOVÁCS BIANKA GINA Az ábrahámí ciszterci apátság roncsolásmentes régészeti kutatása <i>Nondestructive research of the Cistercian abbey of Ábrahám</i>	37
BOLLÓK ÁDÁM Késő ókori csörgők a Keletrómai Birodalom levantei tartományjaiban. Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány hátteréhez <i>Late Antique closed bells in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire. On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin</i>	67
F. ROMHÁNYI BEATRIX Kultuszok, kulturális régiók és hospesek. Avagy: miről vallanak a 14. század elején összeírt plébániatemplomok patrocíniumai <i>Cults, cultural regions, and hospites or what the patrocinia of early 14th-century parish churches tell us</i>	89
FÜLÖP RÉKA – GYŐRI-PÓRSZÁSZ ANNA – RÉVÉSZ LÁSZLÓ – RITOÓK ÁGNES 8–9. századi tárgytipusok, viseleti szokások továbbélése a Kárpát-medence 10–11. századi sírjaiban <i>Survival of 8th–9th-century artefact types and clothing practices in 10th–11th-century Carpathian Basin burials</i>	107
GÁL ERIKA Keselyűcsont a csókakői várból <i>A vulture bone from Csókakő Castle</i>	129
GERELYES IBOLYA A török hódoltság balkáni eredetű ékszeranyagának előképei az oszmán művészetben <i>Antecedents in Ottoman art of Balkan-origin jewellery found in Ottoman Hungary</i>	141
HATHÁZI GÁBOR – KOVÁCS GYÖNGYI Egy reprezentációs forma változatai – Zsigmond-kori csempés és oszmán-török szemes kályhák a csókakői várban <i>Variations on a means of display in Csókakő Castle Sigismund-era tile stoves and an Ottoman stove with concave glazed tiles</i>	157
JAKAB GUSZTÁV – CSENGERI ERZSÉBET – TIMÁR GÁBOR A középkori vízgazdálkodás tanulságai az antropocén korban <i>Lessons from medieval water management in the anthropocene era</i>	187

K. NÉMETH ANDRÁS	
Nürnbergi csengők a késő középkori Magyarországon	207
<i>Small bells from Nuremberg in Late Medieval Hungary</i>	
KOVÁCS LÁSZLÓ	
A 10. századi szállási temetőkről	219
<i>On 10th-century cemeteries in Hungary belonging to short-lived settlements</i>	
LANGÓ PÉTER – TAKÁCS MIKLÓS	
Az Árpád-kori falusi temetők feltárása, egy rokon tudományterület „hatóköre” településrégészeti nézőpontból.	
(Szempontok egy településrégészeti kézikönyv megírásához)	233
<i>The excavation of Arpadian-era village cemeteries, the ‘domain’ of a kindred discipline from the settlement archaeology perspective.</i>	
<i>(Considerations for the writing of a handbook of settlement archaeology)</i>	
LŐVEI PÁL	
Keresztábrázolások, keresztetek és tévhittek	243
<i>Crosses, crusaders, and erroneous beliefs</i>	
MÉSZÁROS ORSOLYA – FÓRIZS ISTVÁN	
A visegrádi késő középkori üvegműhely (Rév u. 5.): az üvegleletanyag áttekintése és archeometriai vizsgálata	261
<i>Glass artefactes from a 15th-century glassmaking workshop at Rév utca 5. in Visegrád and their archaeometric analysis</i>	
OBORNI TERÉZ	
Báthory István bécsi diplomáciai küldetése és fogsága (1563–1567)	285
<i>Stephen Báthory’s diplomatic missions to Vienna and his imprisonment there (1563–1567)</i>	
RÁCZ BERNÁT – ROSTA SZABOLCS	
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
Pétermonostora Maas-vidéki kapcsolatai	299
<i>Si ergo videritis Filium hominis ascendentem ubi erat prius?</i>	
<i>Pétermonostora’s links to the Meuse Valley</i>	
SARBAK GÁBOR	
Pálos harangok	323
<i>Bells in the Pauline order</i>	
SÓFALVI ANDRÁS	
Árpád-kori rotunda maradványai Nagygalambfalván	329
<i>Vestiges of the Arpadian-era rotunda in Nagygalambfalva (Porumbenii Mari, Romania)</i>	
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
Középkori és kora újkori tűk néhány példánya Nagybányáról	341
<i>Medieval and early modern pins from Baia Mare</i>	
SZŐKE BÉLA MIKLÓS	
A Biskupija-Crkvina lelethorizontról egy zalavár-várszigeti agancsfaragvány kapcsán	357
<i>An antler carving from Zalavár-Vársziget belonging to the Biskupija-Crkvina Horizon of finds</i>	

TEREI GYÖRGY	
Újabb adatok az Árpád-kori nagyméretű veremépületek kérdéséhez <i>New data relating to the Arpadian-age larger dug-out structures</i>	369
VARGA MÁTÉ	
Újabb középkori zarándokjelvények Somogy megyéből <i>More medieval pilgrim badges from Somogy county</i>	385
VIDA TIVADAR	
A zempléni csésze Kelet és Nyugat között <i>The Zemplín Cup between East and West</i>	397
VIZI MÁRTA	
Az ozorai várkastély színes mázas kályhacsempéiről <i>Coloured-glaze stove tiles from Ozora Castle</i>	417
WEISZ BOGLÁRKA	
A vásárterek eltérő típusai a középkori Magyar Királyságban <i>Differing types of marketplaces in the Kingdom of Hungary in the Middle Ages</i>	439
ZSOLDOS ATTILA	
Harcok az ország közepén <i>Struggles in the middle part of the realm</i>	455

KÉSŐ ÓKORI CSÖRGŐK A KELETRÓMAI BIRODALOM LEVANTEI TARTOMÁNYAIBAN

Az avar kori és a magyar honfoglalás kori varázshagyomány háttéréhez

Bollók Ádám

BEVEZETÉS

Bár egyetemi éveim után 2007-től kezdtem fiatal kutatóként az MTA Régészet Intézetében dolgozni, munkakapcsolatom Benkő Elekkel attól kezdve vált rendszeressé, amikor 2012-ben az intézet igazgatójává választották. Ez utóbbi időszak egybeesett a személyes kutatási területem hangsúlyainak az eltolódásával: a Kárpát-medence 10–11. százada felől a munkám súlypontja a késő ókor évszázadai felé mozdult el. Annak veszélyeit, hogy a nagyon is kézenfekvő magyar honfoglalás kori tematika felől ez az út az avarok, illetve a már inkább magyarázatra szoruló keresztény késő antikvitás irányába tartott, Elek pontosan látta. A helyzetet az erről szóló beszélgetéseink során mégis azzal nyugtázta, hogy amíg tudományosan megalapozott és értelmes – azaz valódi – kutatásokról van szó, azt ő, amíg rajta múlik, támogatja. E megelőlegezett és mindvégig fenntartott bizalmáért köszönetemet kifejezve köszöntésére egy olyan jelenséget járok körül, amely egy, látszólag a Kárpát-medence kora középkori és kora Árpád-kori kulturális viszonyaitól távol eső terület kutatása felől közelítve megítélésem szerint hozzájárul a Kárpát-medencei avar kori és 10–11. századi népesség vallási képzeletének jobb megértéséhez.

A témának aktualitást kölcsönöz, hogy Pócs Éva nemrégiben kritikai vizsgálat alá vette a magyar honfoglalás kori vallási képzetek sokáig kulcselemként számon tartott világfa-elképzelésekről szóló néprajzi és régészeti szakirodalmat, bemutatva annak számos problémáját és az elért eredmények körül tornyosuló kérdőjeleket.¹ Az e kritikai írás kapcsán rendezett vitadélutánon azután több hozzászólásban is megfogalmazódott, hogy amíg a kutatás hosszú időn keresztül elsősorban a világfa- és a sámán/táltos-képzetek köré szerveződve kísérelte meg a kereszténység előtti magyar hitvilág főbb vonalait felvázolni, kevesebb hangsúly helyeződött a régészeti anyag számos más aspektusának sokszempontú kiértékelésére. Jelen írás az utóbbi irányból közelítve kísérel meg e jövőbeni nagy feladathoz egyetlen adalékkal hozzájárulni.

A tanulmány címében jelzett tárgycsoport: a levantei keletrómai tartományokban valamikor a késő ókor során feltűnő, réz alapú ötvözetből öntött csörgők első néhány publikált példányával a kelet-mediterrán temetési hagyományok átalakulásait és a keresztény hagyomány formálódását vizsgáló kutatásom első éveiben találkoztam a korszak temetkezéseit közlő irodalom áttekintése során. Ezek tágabb kulturális kontextusával a levantei leleteket közlő helyi szakirodalom nem foglalkozott. Talán ez utóbbi tényről nem teljesen függetlenül a kérdéses emlékeket közétevé publikációk leírásai esetenként olyan szükséztűk, az azokhoz csatolt illusztrációk pedig olyan egyenetlen minőségűek, hogy annak egyértelmű megállapítását sem mindig tették lehetővé, hogy a kérdéses tárgyak valóban minden esetben csörgőkként azonosíthatók-e. Később – amikor lehetőségem nyílt az Izraeli Régészeti Hatóság (*Rashut Ha-'Atiqot*) raktáraiban a korszak

---

A szerző régész, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének tudományos főmunkatársa (bollók.adam@abtk.hu). Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

¹ Pócs 2023. A tanulmány kapcsán tartott vitaülés nyomán született hozzászólások az *Ethnographia* 135 (2024) 1. számában jelentek meg.

leletanyagának személyes vizsgálatára – sikerült több darabot is megtekintennem, valamint további, eddig közöletlen példányokat azonosítanom.

Az, hogy ez a kora középkori Kárpát-medencei és kelet-európai népcsoportok régészeti hagyatékából jól ismert tárgytypus miért tűnik fel a késő ókori keleti-mediterrán világban, a kezdetektől foglalkoztatott. Az alább körvonalazott válasz megfogalmazását azonban csak azután láttam lehetségesnek, hogy a publikációkban feltűnő leletek összegyűjtése után a galileai késő ókori leletanyag személyes áttekintésére is lehetőségem nyílt. Jelen tanulmányban e kutatás tanúságait szeretném bemutatni két kérdésre keresve választ: 1) lehet-e valamilyen összefüggés e levantei leletcsoport és az avar kori, valamint a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori temetkezésekből ismert hasonló emlékek között, illetve 2) ha nem pusztán véletlen formai egybeesésről van szó, milyen következtetés adódik abból a Kárpát-medencei kora középkori varázshagyományra nézve?

RÉZ ALAPÚ ÖTVÖZETBŐL ÖNTÖTT CSÖRGŐK A LEVANTEI PROVINCIÁKBAN

A Keletrómai Birodalom levantei területeiről az alábbi közölt, illetve eddig közöletlen csörgőleleteket ismerem, amelyek régészeti kontextusuk alapján biztosan, illetve formai jegyeik alapján feltehetőleg a késő ókor évszázadaiból származ(hat)nak:

1. *Bet Yerah* (ar. Khirbat al-Karak, Izrael), 3. sír: 5 darab csörgő (M: kb. 1,9 cm és 2,2 cm között, Sz: kb. 1,6 cm és 1,8 cm között)² (1. ábra 12–16) a kőlapokból épített, földbe mélyített, rablással bolygatott sír leletei között. Többes temetkezés, az eltemetettek száma nem ismert. A megmentett leletek többsége alapján a temetkezések fő időszaka a 6–7. századra esett.
2. *Bet Yerah* (ar. Khirbat al-Karak, Izrael), 4. sír: 3 darab csörgő (M: kb. 1,8 cm és 2 cm között, Sz: kb. 1,4 cm és 1,6 cm között)³ (1. ábra 9–11) a kőlapokból épített, földbe mélyített, rablással bolygatott sír leletei között. Többes temetkezés, az eltemetettek száma nem ismert. A megmentett leletek között egyaránt található a római korra és a 6–7. századra keltezhető tárgy.
3. *Caesarea Maritima* (ma Qesarya, Izrael), CC ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 1,7 cm, Sz: 2 cm) az ókori város területén nyitott „CC” jelű ásatási szektor leletei között.⁴ A tárgy kronológiai helyzetét a közlemény nem határozza meg, a forma alapján valószínűsíthető, hogy a lelet a késő ókori horizonthoz tartozik.
4. *Caesarea Philippi/Paneas* (ma Baniyas, Izrael), C ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 2,4 cm, d: 1,85 cm) az ókori város területén nyitott „C” jelű ásatási szektor leletei között.⁵ A tárgy kronológiai helyzete csak az azt tartalmazó réteg teljes közzététele után lesz meghatározható, formája alapján a késő ókori példányokkal mutat rokonságot.
5. *Caesarea Philippi/Paneas* (ma Baniyas, Izrael), D ásatási szektor: 1 darab csörgő (M: 2,2 cm, d: 1,75 cm) az ókori város területén nyitott „D” jelű ásatási szektor leletei között.⁶ A tárgy kronológiai helyzete csak az azt tartalmazó réteg teljes közzététele után lesz meghatározható, formája alapján lehet egykorú vagy későbbi a jelen tanulmányban vizsgált darabokkal/nál.
6. *Epiphania* (ma Hama, Szíria), GXVII. sír: 1 darab feltételelesen csörgőként azonosítható tárgy a kifosztott sírból.⁷ A publikáció a rablás után a sírban maradt csontok alapján egy temetkezéssel számol; az erőteljes bolygatás miatt ugyanakkor nem zárható ki, hogy egykor több halott is nyugodhatott itt. A fennmaradt tükör alapján legalább egy női temetkezés

² DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.28–32. A méretadatok a közleményből visszámérve kerültek becslésre.

³ DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–27. A méretadatok a közleményből visszámérve kerültek becslésre.

⁴ PATRICH – RAFAEL 2008, 424, No. 49, 429 Fig. 49.

⁵ KHAMIS 2008, 182, No. 74.

⁶ KHAMIS 2008, 182, No. 75.

⁷ PLOUG 1986, 100, Fig. 35d (bal oldal).

1. ábra. Csörgők a Keletrómai Birodalom levantei provinciáiból. 1. Khirbet Umm Zaqu, mauzóleum; 2. al-Qrayya, QR3. sír építmény; 3. Khirbet el-Shubeika, 1/1993. sírkamra; 4–5. Yehiam, 1/1965. sírkamra; 6–8. al-Makr, 2/1949. sírkamra; 9–11. Bet Yerah, 4. sír; 12–16. Bet Yerah, 3. sír. (1. Éber Magda rajza PELEG 2012, 258, Pl. 4.15 nyomán; 2. Varga Zsóka rajza FISCHER – OENBRINK 2010, 237, Abb. 23.B34 nyomán; 3–7. A szerző fotói; 8. Varga Zsóka rajza a szerző fotója nyomán; 9–16. Éber Magda rajzai DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–32 nyomán, valamint archív felvételek)

Fig. 1. Closed bells discovered in the Levantine provinces of the Eastern Roman Empire.

1. Khirbet Umm Zaqu, Mausoleum; 2. al-Qrayya, Built Tomb QR3; 3. Khirbet el-Shubeika, Tomb 1/1993; 4–5. Yehiam, Tomb 1/1965; 6–8. al-Makr, Tomb 2/1949; 9–11. Bet Yerah, Grave 4; 12–16. Bet Yerah, Grave 3. (1. Drawing by Magda Éber after PELEG 2012, 258, Pl. 4.15; 2. Drawing by Zsóka Varga after FISCHER – OENBRINK 2010, 237, Abb. 23.B34; 3–7. Photographs by the author; 8. Drawing by Zsóka Varga after a photograph by the author; 9–16. Drawing by Magda Éber after DELOUGAZ – HAINES 1960, Pl. 45.25–32, and archival photographs)

- lehetett a sírban. Az ásatók a temetkezést a 3–4. századra keltezték,⁸ ami a további néhány lelet alapján megalapozott.
7. *Khirbat Dūḥala* (Jordánia), 1/1990. *sírkamra*: 1 darab csörgő⁹ az arcosolium-típusú sírkamra leletei között. Az előkerült tárgyakból a közlemény válogatást közöl, ez alapján az itteni temetkezések ideje az 5. és a 7. század közé keltezhető. A leletek többsége 6–7. századi, köztük a közlő által az arab-bizánci átmeneti éremverés időszakára (a 7. század második felére) helyezett érmeikkel. Többes temetkezés; az eltemetettek számáról nincs adat.¹⁰
  8. *Khirbet el-Shubeika* (Izrael), 1/1993. *sírkamra*, 5. *loculus* (L508): 1 darab csörgő (M: 2,5 cm, D: 1,5 cm)¹¹ (1. ábra 3) a római kortól legalább a 8. századig használatban lévő, *loculus*-típusú sírkamra leletei között. Többes temetkezés; az eltemetettek számáról a közlemény nem tartalmaz adatokat.
  9. *Khirbet Umm Zaqum* (Palesztin Hatóság), *Mauzóleum*, L1020: 1 darab csörgő (M: 2,2 cm) (1. ábra 1) egy, a közlő szakember által a 4. században építettként és az 5. század végéig vagy a 6. század elejéig használatba lévőként meghatározott épített sír leletei között. Az L1020. számú sírhelyben legalább 9 halott maradványai feküdtek, köztük 4 felnőtt nő és 1 felnőtt férfi.¹²
  10. *Kisra* (Izrael), 3/1992. *sírkamra*: 1 darab csörgőként vagy csengőként meghatározható tárgy töredéke. A lelet csörgőként vagy csengőként történő biztos azonosítását nehezíti, hogy azt a Régészeti Hatóság leltári bejegyzése nem fellelhetőként tartja számon. A temetkezéseket közlő tanulmányban szereplő rajz alapján a töredékes tárgy oldalnézetben a csörgők formai sajátosságait mutatja.¹³ Az egyetlen ismert – közöletlen – fotó alapján, amely a darabot szemből ábrázolja, inkább csengőként határozhatjuk meg a példányt. Az arcosolium-típusú sírkamra leleteinek többsége a kamra központi teréből került elő, ami arra utal, hogy a sírkamrát a régészeti feltárást megelőzően valamikor jelentős bolygatás érte. A fennmaradt leletanyag alapján a sírkamra a 3. és az 5. század között volt használatban; az eltemetettek számáról nincs adat.
  11. *al-Makr* (Izrael), 2/1949. *sírkamra*, 2. *loculus*: 2 darab csörgő (M: 2,1 cm, Sz: 2,1 cm és M: 1,6 cm, Sz: 1,35 cm) (1. ábra 6–7)¹⁴ egy *loculus*-típusú sírkamra leletei között. Az első sírkamra helyiek általi megtalálása után a helyszínre érkező régész, Yakov Ory összegyűjtötte a leleteket, majd feltárta a 2. sírkamrát, melynek leletei közöletlenek maradtak. Többes temetkezés; a sírkamrában eltemetettek számáról nincs adat. A 2. *loculus* leletei alapján temetkezésekre itt a 4. és a 6. század között kerülhetett sor. Az eltemetettek között az előkerült karperecek méretei alapján nők és gyermekek egyaránt voltak.¹⁵
  12. *al-Makr* (Izrael), 2/1949. *sírkamra*, 5. *loculus*: 1 darab csörgő (M: 1,7 cm, D: 1,3 cm) (1. ábra 8)¹⁶ az előző pont alatt tárgyalt sírkamra egy másik *loculus*ából. Többes temetkezés; az 5. *loculus* használati ideje a 2. *loculus*éval megegyező lehetett (biztosan a 6. századra keltezhető tárgyak ebből azonban nem ismertek); gyermek és női temetkezésekre utaló tárgyakkal.¹⁷
  13. *Migdal Ha-Emeq* (Izrael), *L sírkamra*: 1 darab csörgő (M: kb. 2 cm, Sz: kb. 1,8 cm)¹⁸ egy eredetileg *loculus*-típusú, majd további arcosoliumos helyiségekkel bővített sírkamra

⁸ PLOUG 1986, 107.

⁹ SĀRĪ 1991, 16, 2. tábla a. kép.

¹⁰ SĀRĪ 1991, 9–11, 16, 2. tábla.

¹¹ Leltári szám: IAA 2016-821; TATCHER – NAGAR – AVSHALOM-GORNI 2002, 274, No. 44, 286, Fig. 11.7.

¹² PELEG 2012, 235, 257–258, Pl. 4.15.

¹³ STERN 1997, 124, Fig. 13.60.

¹⁴ Leltári számuk: IAA 49-1049 és 49-1052/2.

¹⁵ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

¹⁶ Leltári száma: IAA 49-1188.

¹⁷ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

¹⁸ TATCHER – GAL 2009, 12*–13*, Fig. 8.3.

leletei között. Az ásatáson előkerült tárgyi anyagot sírkamránként elkülönítve őrizték, ám a tárgyak egyes loculusokhoz, illetve arcosoliumos „medencékhez” kötése a dokumentáció nagy részének elveszte miatt nem lehetséges. Az L sírkamra használati idejét a közlők a Kr. u. 1. és 7. század közé tették, oszmán kori újrahasznosítással számolva.¹⁹ A válogatásszerűen a sírkamrából közölt leletanyag a javasolt kronológiának megfelel. Többes temetkezés; az eltemetettek számáról nincs adat.

14. *al-Qrayya* (Szíria), QR3. *sírépítmény („mauzóleum”)*: 1 darab csörgő (M: 3,1 cm) (1. ábra 2)²⁰ a QR3. számú épített sír leletei között. Az 1970-es években múzeumba jutott tárgyról csak az egyes sírépítményekhez való tartozásukat jegyezték fel, az emlékek loculusonkénti megoszlása és az eltemetettek száma nem ismert. A sírkamra leletei a 4. és a 6/7. század közé keltezhetők.²¹
15. *Sāl* (Jordánia), 1/1993. *sírkamra*: 5 darab csörgő²² egy arcosolium-típusú sírkamra leletei között. A sírkamra az ásatók megfigyelése szerint rablással bolygatott volt, a tárgyak többsége a központi térből került elő, ahová zömük a bolygatás során került a sírokból az ásatók szerint. A közölt leletek a 6–7. századra helyezhetők. Többes temetkezés; az eltemetettek számáról nincs adat.²³
16. *Türosz* (ma Şūr, Libanon), XXXVI. *sírkert*, 231–232. *szarkofág*: 4 darab csörgő²⁴ egy legalább 2 periódusban használt szarkofág leletei között. A 7. századig biztosan használt temető leletei csak válogatásszerűen kerültek közlésre, az együttesekből ismert tárgyi anyag tételes felsorolását csak válogatásszerűen kísérik az azokat ábrázoló fotók. A közöletlenül maradt leletek sorsa ismeretlen. Többes temetkezés; a szarkofágban eltemetettek száma ismeretlen. A közölt 3 darab 3. századi érme, a hatszög átmetszetű amulettkapszula és a csak leírásból ismert félhold alakú ezüst fülbevaló alapján 3–4. századi temetkezés(ek)re következtethetünk, ugyanakkor a csak leírásból ismert 4 övcsat a korszak temetkezési szokásai alapján valószínűleg a 6–7. századi horizontba sorolható.²⁵
17. *Yehiam* (Izrael), 1/1965. *sírkamra*: 2 darab csörgő (M: 2,3 cm, Sz: 1,6 cm és M: 2,2 cm, Sz: 1,6 cm) (1. ábra 4–5) a 3. és a 6–7. század között használatban lévő sírkamra leletei között.²⁶ A sírkamrát megtaláló helyiek a leleteket összegyűjtötték, a helyszínre kikerülő régész, Vassilios Tzaferis azokat tőlük kapta meg, így sem a sírkamrában eltemetettek számáról, sem a leletek sírkamrán belüli eloszlásáról nincs adatunk.²⁷

Az itt felsorolt darabok közös jellemzője kis méretük: az ismert méretű példányok magassága 1,7 cm és 2,5 cm között mozog, szélességük 1,3 cm és 2,2 cm között. Kivételt az al-qrayyai csörgő jelent 3,1 cm-es magasságával. A levantei csörgők többségében közös továbbá, hogy testük oldalnézetben viszonylag lapos, míg szemből a test vízszintes középvonalában kiszélesednek. A gömbös testű forma ritkább, leginkább az al-qrayyai (14. sz.), az egyik al-makri (12. sz.) és a Khirbet el-Shubeika-i (8. sz.) csörgők tartoznak e csoportba. A test alján kivétel nélkül egy hosszanti irányú nyílás található minden darabon. Az összes ismert példány réz alapú ötvözetből öntött; a fülek és a test egy öntvényt alkotnak. Leletkörnyezetük is többnyire hasonló: többségük temetkezésekből származik. Ez utóbbihoz hozzátartozik, hogy a régió kutatásában a temetkezésekből származó fém viseleti elemeknek és amuletteknek jobb esélyük van a publikációkban megjelenni, tekintve,

¹⁹ TATCHER – GAL 2009, 7*.

²⁰ FISCHER – OENBRINK 2010, 231, B34, 237, Abb. 23.B34.

²¹ FISCHER – OENBRINK 2010, 218–219, 229–231, 236–238, Abb. 22–24.

²² AL-TA’ĀNĪ – MALĤAM 1994, 34, No. 25, 38, 10. kép.

²³ AL-TA’ĀNĪ – MALĤAM 1994.

²⁴ CHÉHAB 1985, 755; CHÉHAB 1986, Pl. V.4.

²⁵ CHÉHAB 1985, 753–755; CHÉHAB 1986, Pl. XXXIX.3.

²⁶ Leltári szám: IAA 1967-125/1.

²⁷ Közöletlen leletmentés, feldolgozása és közlése Bollók Ádám és Ayelet Dayan által folyamatban van.

hogy a közlemények mindkét esetben gyakran válogatnak az előkerült tárgyi anyagból, viszont a szakemberek a temetkezések esetén pontosabban látják annak szükségességét, hogy e fémleletek minél nagyobb részét közzétegyék. Hangsúlyozni kell továbbá e ponton azt is, hogy a fenti gyűjtésből minden bizonnyal nemcsak közöletlen tárgyak maradtak ki, hanem a közölt emlékművek tekintetében is bizonyára mutatkoznak hiányok.

KRONOLÓGIA

A tárgyalt csörgők keltezése csak tág időhatárok között adható meg. Ennek oka egyrészt a levantei térség késő ókori fém kistárgyainak általános kutatottsági helyzete, másrészt a régióknak a korszakba eső temetkezéseit döntően meghatározó többes temetkezés szokása, ami a finom kronológia kidolgozását jelentősen nehezíti.

A kutatottság, illetve a közlési gyakorlat okozta problémák közé tartozik, hogy az ásatásokról napvilágra került leleteket általában anyag típusonként adják közre a szakemberek, így a településekről származó egyes leletek közlésekor a kronológiai besorolásnál gyakran kevésbé a régészeti kontextusra, mint inkább a jól-rosszul meghatározott párhuzamokra támaszkodnak. Így lehetséges többek között, hogy a fenti listában szereplő, településásatásból származó darabok (3–5. sz.) a lelőhelyek közlésének jelen fokán nem szolgálnak a keltezését szűkítő ismeretekkel. Annak felvetését, hogy e csörgők a késő ókor évszázadaiból származhatnak, elsősorban az teszi lehetővé, hogy formai szempontból az e kronológiai horizontba tartozó darabokkal mutatnak rokonságot, a lelőhelyek ásatása pedig jelentős késő antik leletanyagot hozott a felszínre.

Biztosabb alapot szolgáltatnak a temetkezésekből ismertté vált példányok; szűk időhatárok meghúzását azonban azok sem teszik lehetővé. A 4–7. század időszakából a régészetileg legjobban ismert temetkezéstípust ugyanis a sziklába vájt sírkamrák jelentik, amelyekben az oldalfalakba mélyített *loculus*ukba, illetve *arcosolium*ok alatt kialakított „medencékbe” általában egynél több halottat temettek a sírkamrák használata során. Ennek következtében az egyes sírhelyként értelmezhető egységekben (*loculus*ok, illetve *arcosolium*os „medencék”) az ott végső nyugalomra helyezett halottak – akik száma a néhánytól a néhány tízig terjedhetett – csontjai és viseleti tárgyai, valamint mellékletei összekeveredtek. Az egyes halottakhoz tartozó, egy adott temetés alkalmával sírba került tárgyi anyag szétválasztása így általában nem lehetséges (ilyen megfigyelések megtételére az esetek döntő többségében a feltárók sem tettek és tesznek kísérletet). Mindennek következtében a korszak temetkezéseiben feltűnő tárgyak kronológiai helyzete csak elég tág határok között állapítható meg, az esetek egy részében egyfajta kizárásos logikát alkalmazva.

Az utóbbi megközelítésre támaszkodva, az itt tárgyalt csörgők esetében az bizonyosnak látszik, hogy a térségnek sem a római, sem a késő római – későbbi leletanyagot már nem tartalmazó – temetkezéseiben nem találjuk nyomát jelenlétüknek. Ennek a megállapításnak egyedül az epiphaniai sír (6. sz.) mondhat ellent, amelyet a tárgyai alapján a 3–4. századra keltezett a publikálója. A sír feldúlt állapota és a leletet közlő fotóra támaszkodó azonosítás bizonytalansága miatt azonban a csörgőtípus késő római kori megjelenére nem következtethetünk bizonyossággal. Természetesen a 4. századi megjelenést önmagában a fenti listában szereplő sírkamrák használati idejének kronológiája nem zárna ki automatikusan. Fontosabb szempont, hogy a 4. században záródó sírkamrákban még nem találjuk ott e lelettípust. Ezzel szemben a Bet Yerah-i, a Khirbat Dūhala-i és a sāli együttesek anyagának túlnyomó többségét a 6. és a 7. századra keltezhető leletek teszik ki, ami alapján a tárgyalt csörgőtípus ebben az időszakban biztosan használatban volt. Ezzel a kronológiával közös nevezőre hozható a Khirbet el-Shubeika-i, az al-makri, az al-qrayyai, a türoszi és a yehiami együttesek tanúsága, az utóbbiakban ugyanis szintén jelen vannak azok a 6–7. századi lelettípusok, amelyek az előbbi három síregyüttes korát meghatározzák. Nem mond ennek ellent a Khirbet Umm Zaqum-i sír épület leletegyüttese sem, amelyet ugyan az eredeti közlemény az 5. század végével vagy a 6. század elejével zárt, de a tárgyak használati ideje alapján nem kizárható, hogy a temetkezések belenyúltak a 6. század későbbi évtizedeibe is. Kizárni ugyanakkor azt sem

tudjuk, hogy a csörgőtípus már az 5. században megjelenhetett a régió anyagi kultúrájában. Erre utalna a kisrai sírkamra leletanyagának az összetétele is, ám itt ismét egy bizonytalanul besorolható tárgyról van szó. Az ismert adatok alapján a csörgők használatának kezdeteit jelenleg nem látom ennél pontosabban meghatározhatónak.

A késő ókorban feltűnő csörgők alkalmazása a muszlim hódítás utáni évszázadokban töretlen volt a térségben. Formai szempontból – amint ezt alább, számos sztyepei lelet kapcsán is látni fogjuk – a gömbös, illetve gömbösebb testű változat vált meghatározóvá. Ezt a formai változatot képviseli egy 9–10. századra keltezhető jeruzsálemi példány,²⁸ a hamai ásatások közel húsz, a publikálók által a 7. és a 15. század közé keltezett csörgőlelete közül fotón vagy rajzon is ábrázolt tárgyak²⁹ és a Tell el-Hesi lelőhelyen feltárt, Kr. u. 1400 és 1800 közé helyezett muszlim temető egyik csörgője.³⁰ Ugyancsak ezzel a formával találkozunk a közel-keleti térségtől keletre fekvő muszlim területeken a korai időszaktól, amint azt többek között a pendzsikenti ásatásokon előkerült 8. századi példányok (3. *ábra* 3)³¹ és a nishapuri darabok jelzik.³² Ritkábban ugyan, de a későbbi időkben is találkozunk oválisabb formákkal, amint azt egy Tell el-Hesi-i darab jelzi³³ – ugyanakkor a közölt fotó alapján ez esetben valószínűnek tűnik, hogy a csörgő alsó, nyitott végeinek az egymásra hajtása eredményezte ezt az alakot.

FÖLDRAJZI ELTERJEDÉS

A fenti listában szereplő késő ókori leletek száma nem túl nagy. Ez ugyanakkor valószínűleg csak részleges képet nyújthat egykori valódi elterjedésükről. Az ismert előfordulások földrajzi megoszlását bemutató térkép (2. *ábra*) legfeltűnőbb tanulsága a lelőhelyek dél-levantei koncentrációja, egyetlen – kérdőjeles – hamai (ókori Epiphania) felbukkanással az észak-levantei térségben. A képet jelentős mértékben árnyalja ugyanakkor az a tény, hogy az észak-levantei – azaz a szíriai és a libanoni – települések és temetkezések régészeti kutatottsága a déli térségével összehasonlítva rendkívül sporadikus; a feltárt emlékek publikáltsági foka pedig még ennél is kedvezőtlenebb képet mutat.³⁴ A jelenleg közölt leletegyüttesek alapján így nem alkothatunk valós képet a tárgy-típus észak-levantei elterjedéséről.

Bizonyos megszorításokkal igaz ez a dél-levantei térség keleti, jordániai oldalára is, ahol városi feltárások nagyobb arányban folytak, valamint a korszakra keltezhető temetkezési helyek közül is többet ismerünk, mint az északi térségben. Az ezen a vidéken is megszokott részleges közlési gyakorlatot ismerve az sem lehetetlen, hogy a térségből is több csörgőleletet került elő, mint azt a közlemények alapján látjuk. Ugyanakkor a régió jobb kutatottsága ismeretében a csörgők sporadikus feltűnése részben valós viszonyokat tükrözhet.

Feltűnően gyakoriak viszont e tárgyak Nyugat-Galileában, illetve Galilea peremterületein; az itteni leletkoncentrációt e történeti táj régészetileg intenzíven kutatott volta részben magyarázhatja. Figyelmet érdemel az is, hogy a késő római, illetve a késő ókori temetkezések tekintetében ugyancsak jól kutatott Júdeában ezekből a sírokból eddig nem közöltek csörgőket, bár a Caesarea Maritima-i lelet (3. sz.) alapján úgy tűnik, hogy maga a típus nem volt ismeretlen a térségben. A tárgy hiánya az eddig publikált temetkezésekben következhet a közlési gyakorlatból is, ám valószínűbbnek tűnik, hogy az inkább a júdeai sírokban a viselet fém elemeinek a késő ókor utolsó évszázadaiban történő általános megritkulásával állhat összefüggésben.

²⁸ KRAKOVSKY 2020, 717–718, No. 17, Fig. 20.6.27, 723, No. 27.

²⁹ PLOUG – OLDENBURG 1969, 57–60, Figs 21.6–9, 22.3, 7.

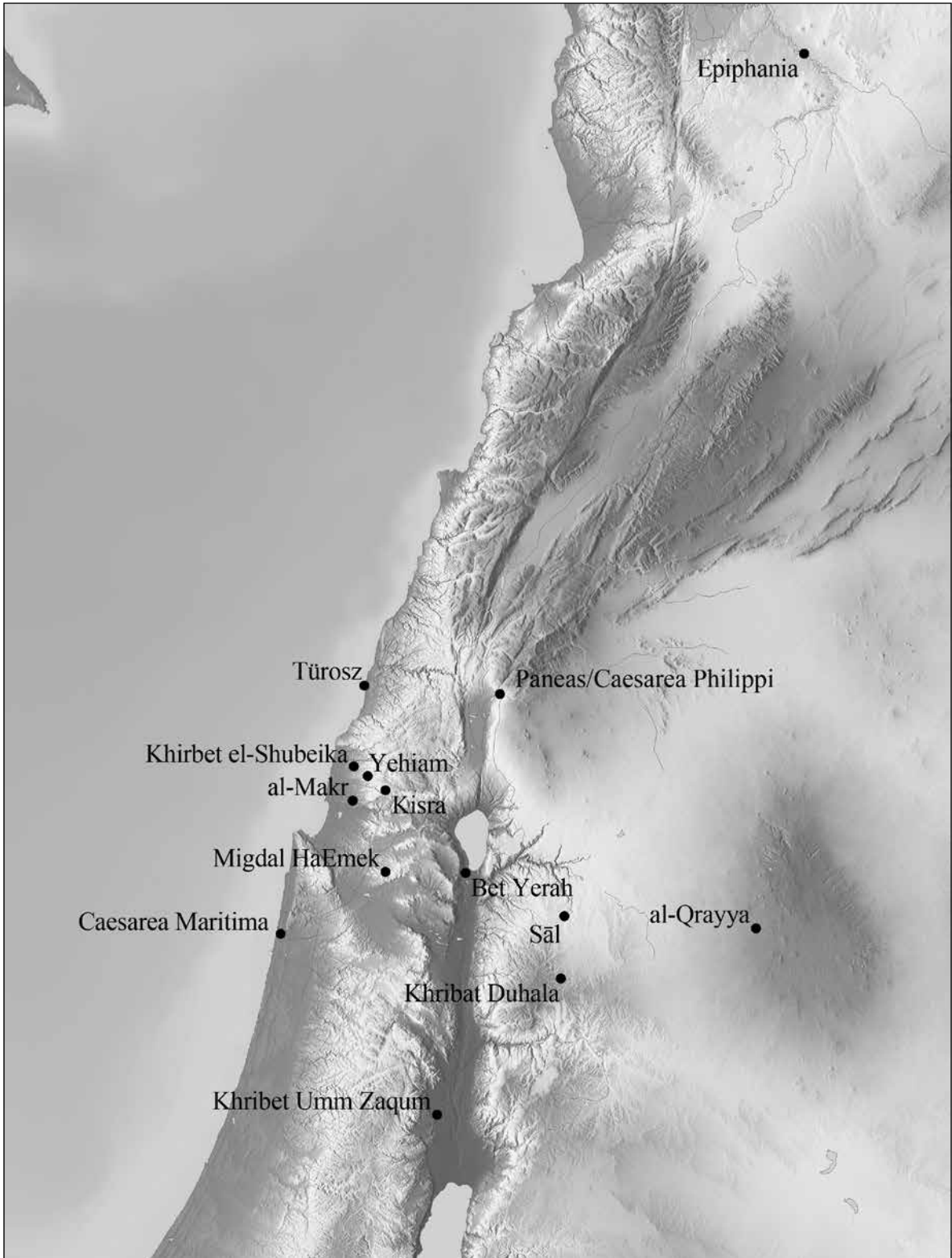
³⁰ TOOMBS 1985, 101, 116 (keltezés), 230, Pl. 69d.

³¹ RASPOPOVA 1980, 118–119, Ris. 78.14, 17.

³² ALLAN 1982, 27–28 (további iráni lelőhelyek felsorolásával), 60–61, Nos 3–5.

³³ TOOMBS 1985, 101, 229, Pl. 69c.

³⁴ A temetkezésekre vonatkozó összevetést lásd például: BOLLÓK 2024; GWIAZDA 2022.

2. ábra. A tanulmányban ismertetett késő ókori levantei csörgőleletek földrajzi elterjedése.
 (Alaptérkép: <https://maps-for-free.com/#close>, kivitelezés: Varga Zsóka)
 Fig. 2. Geographical distribution of the Levantine closed bells discussed in the present study.
 (Base map: <https://maps-for-free.com/#close>, execution by Zsóka Varga)

Összefoglalva: a számos bizonytalansági tényező miatt a jelenleg ismert elterjedési kép alapján nem vonható le megalapozott kultúrtörténeti következtetés a tárgytypus egykori földrajzi elterjedéséről, pontosabban a hiányok és sűrűsödések ma ismert földrajzi megoszlásából.

FUNKCIÓ

A tárgyak fent említett régészeti kontextusa miatt az egyes darabokat még a temetkezésekben sem tudjuk ahhoz, illetve azokhoz a csontváz(ak)hoz kötni, amelly(ek)kel egykor sírba kerültek. Így annak megállapítása, hogy a vizsgált csörgők milyen életkorú és biológiai nemű egyénnel szálltak sírba, nem lehetséges. Funkciójuk meghatározása ezért közvetett érvek alapján kísérhető meg. A levantei késő ókori példányokat bemutató szakirodalom a kérdést külön nem tárgyalja, ugyanis a csörgőket a szakemberek nem különböztetik meg a temetkezések és települések leletei között gyakran számító kis csengőktől (legfeljebb zárt és nyitott formájú csengőkről írnak). A csengők funkciója pedig az őket említő szöveghelyek és a római kori Mediterráneumból ismert régészeti kontextusuk alapján jól ismert.³⁵

A szöveghelyek közül elég itt kettőt idézni, amelyek a levantei térségből származnak és a csengőknek az itteni zsidó, illetve pogány és keresztény közösségek általi használatát világítják meg. A rabbinikus tanításokat a 2. század végén–a 3. század elején rendszerbe foglaló gyűjtemény, a Mishnah ugyanúgy az apotropaikus tárgyak között említi a csengőket,³⁶ amint a 4. század végén Aranyszájú Szent János is a gyermekeknek adott amulettek között sorolja fel a karjaikra erősített kis csengőket.³⁷ S bár az utóbbit egyértelműen a keresztények által elkerülendő szokásként említi, megfogalmazása alapján nem lehet kérdés, hogy keresztény kortársai éppen úgy gyakorolták azt, mint a tradicionális vallásosság képviselői. Az utóbbi egyébként azért is érdekes szempontunkból, mert a fenti listában szereplő sírkamrák többségének a 6–7. századra helyezhető – azaz a csörgőkkel megközelítőleg egykorú – leletei között számos olyat találunk, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a sírkamrák használói között keresztényekkel számolhatunk. Nincs ugyanakkor olyan adatunk, amelyek alapján a csörgőket kizárólag keresztény használókhoz tudnánk kötni, ahogy arra is csak áttételesen következtethetünk, hogy a csengőkhöz – és általában a görög-római kultúrkörből ismert amulettípusok többségéhez – hasonlóan ezeket is főként nők és gyermekek viselték. A fentiek mellett egyébként az sem kizárható, hogy a településeken előkerült csörgők között olyanok is akadhatnak, amelyek egykor háziállatokhoz tartozhattak – a szarvasmarhák, szamarak stb. nyakába akasztott csengőkről ugyanis írott és képi források is beszámolnak (ahogy e szokáselemet napjaink közel-keleti közegében is megtalálhatjuk). Az utóbbi használatra leginkább a feltűnően nagyméretű példányok esetében következtethetnénk formai alapon; ilyenek viszont egyrészt nem ismertek a levantei késő ókori csörgőleletek között, másrészt olyan adatokat sem ismerünk, amelyek a kisméretű csengők és csörgők állatokon történő használatát kizárják.

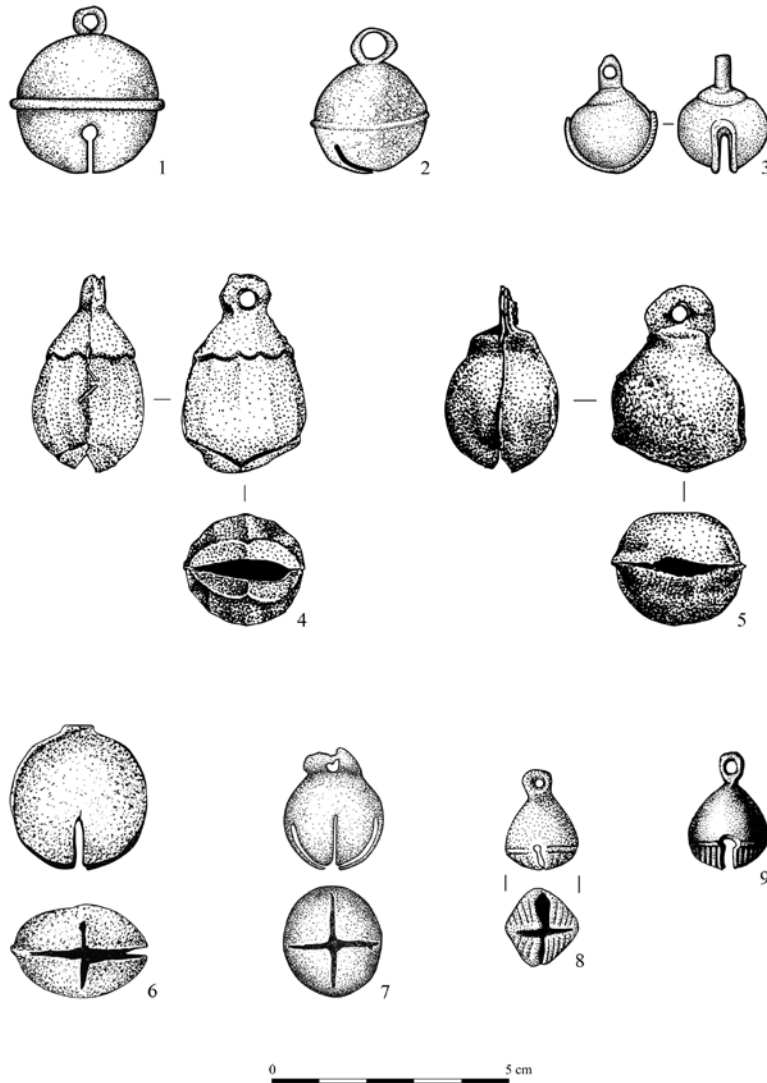
A 7–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI CSÖRGŐLELETEK ÉS KELETI PÁRHUZAMAIK

Az eddig tárgyalt közel-keleti csörgőket övező időrendi bizonytalanságokkal ellentétben a tárgytypus Kárpát-medencei megjelenésének ideje biztonsággal meghatározható. Az avar kori előfordulásukat legutóbb szisztematikusan vizsgáló szerzőpáros a legkorábbi darabokat a közép avar korra, annak is inkább a második fázisára (*Stufe MA II*) helyezte, ezáltal a Kárpát-medencei

³⁵ Vö. például RUSSELL 1982.

³⁶ *M Shabbat* 6:9, angol fordítása: NEUSNER 1988, 187; értelmezéséhez: BOHAK 2012, 288–289.

³⁷ Iohannes Chrysostomus, *Homilia 12 in epistulam I ad Corinthios* 13; angol fordítás: CHAMBERS 1889, 71.

3. ábra. Csörgők Koreából, az eurázsiai sztyeppevidékről és a Kárpát-medencéből.

1. Kyongju 127. sír (Korea); 2. Kyzylkajnar, 20. kurgán (Kazahsztán); 3. Pendzsikent (Tádzsikisztán); 4–5. Bolšaâ Orlovka (Oroszország); 6–7. késő avar kori csörgők Komárom (Komárno, Szlovákia)-Hajógyár 65. és 86. gyermeksíraiból; 8. Magyarhomorog-Könyadomb 262. sír (Magyarország); 9. Szabolcs-Petőfi utca 270. sír (Magyarország). (1–8. Varga Zsóka rajzai 1. ITO 1971, Abb. 62.1 nyomán; 2. MAKSIMOVA 1968, Tab. III.8 nyomán; 3. RASPOPOVA 1980, 118, Ris. 78.17 nyomán; 4–5. IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 104, Ris. 14.2 és 106, Ris. 16.1 nyomán; 6–7. TRUGLY 1987, 312, Taf. XIII.19 és 324, Taf. XXV.10 nyomán; 8. KOVÁCS 2019, 724, 93. t. 262.3 nyomán; 9. Kovács László a HUN-REN BTK Régészeti Intézetének Adattárában található rajza)

Fig. 3. Closed bells from Korea, the Eurasian steppes, and the Carpathian Basin.

1. Kyongju (Korea), Grave 127; 2. Kyzylkajnar (Kazakhstan), Kurgan 20.; 3. Penjikent (Tajikistan); 4–5. Bolšaâ Orlovka (Russia); 6–7. Late Avar-period closed bells from Graves 65 and 86, two child burials, from the Komárno-Dockyard cemetery (Slovakia); 8. Magyarhomorog-Könyadomb (Hungary), Grave 262; 9. Szabolcs-Petőfi utca (Hungary), Grave 270. (Drawings 1–8 by Zsóka Varga after, respectively, ITO 1971, Abb. 62.1 (in the case of Drawing 1); MAKSIMOVA 1968, Tab. III.8 (in the case of Drawing 2); RASPOPOVA 1980, 118, Ris. 78.17 (in the case of Drawing 3); IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 104, Ris. 14.2 and 106, Ris. 16.1 (in the case of Drawings 4–5); 6–7. TRUGLY 1987, 312, Taf. XIII.19 and 324, Taf. XXV.10 (in the case of Drawings 6–7); and KOVÁCS 2019, 724, 93. t. 262.3 (in the case of Drawing 8). Drawing 9 (kept in the Archives of HUN-REN RCH Institute of Archaeology) is by László Kovács

elterjedésüket a 650-es, illetve még inkább a 660/670-es évektől indítva.³⁸ Ezzel összhangban vannak az egymagában is húsznál több példányt szolgáltató zamárdi avar kori temető elemzésének eredményei is.³⁹ A tárgytypus a késő avar időszak során is végig használatban maradt (3. *ábra* 6–7),⁴⁰ ahogyan a Dunántúl Karoling uralom alá került térségeiben a 9. századi temetkezésekben is felleljük példányait.⁴¹ Megtaláljuk a magyar honfoglalás kori leletek között is (3. *ábra* 8–9). A 10–11. századi előfordulásukkal az 1980-as években a legrészletesebben foglalkozó Kovács László az addig ismert leletanyagból mintegy 50 lelőhelyről 106 példányukat gyűjtötte össze,⁴² kiemelve, hogy azok „ritkán fordultak elő a 10. századi előkelőbb temetkezésekben, vagyis a köznépi temetők jellegzetes leletanyagához tartoznak.”⁴³ A „köznépi” – avagy az ugyancsak általa az ezzel a fogalommal jelentős átfedésben lévő temetőtypusra javasolt újabb terminológiával élve: a falusi jellegű – temetők népi hovatarozását, valamint az avar kori és a magyar honfoglalás kori népességek közötti kapcsolatokat hosszú ideig övező vitás kérdésekre reflektálva Kovács emellett röviden kitért a csörgők honfoglalás kori népességen belüli eredetének problémájára is. Szőke Béla korábbi⁴⁴ és saját – sajnos a maga teljességében közöletlenül maradt – adatgyűjtése alapján megállapította, hogy „Mind a magyar, mind a késő avar kori csörgők, valamint sztyeppei kialakulásuk és széles körű elterjedésük kérdésének vizsgálata önálló tanulmányt igényel. Az jól felismerhető, hogy a 7–8. századtól kezdve a csörgők a dél-oroszországi sztyeppétől az Amur-vidékig megtalálhatók, s Európában innét jutottak el a környező szláv területekre, a Baltikumra és Dél-Skandináviába, de megőrződtek a későbbi idők nomádjainak hagyatékában is. [...] annyi tanulságot mindenképpen le kell vonnom, hogy a magyar anyagban jelentkező formákat szükségtelen a korábbi késő avar kori hagyatékból eredeztetni, mert azok a magyarsággal kapcsolatba hozható rokon és szomszéd népek 9. századi emlékeiből is jól levezethetők.”⁴⁵

A 10–11. századi leletanyaggal foglalkozó szakirodalom a Kovács kiterjedt gyűjtése alapján megfogalmazott következtetéseket nagyrészt elfogadta, illetve néhány ponton módosította. Az elterjedés kapcsán Révész László a kevesebb mint egy évtizeddel korábban megjelent írására utalva, 1996-ban már így írt: „Használatuk a X. és a XI. században egyaránt kimutatható. A VI–VIII. századtól Koreától a Kárpát-medencéig mindenütt elterjedt, s eljutott a Baltikumra, Dél-Skandináviába és a szláv területekre is.”⁴⁶

Az utóbbi felsorolásból a sztyeppei, a kelet-közép- és a kelet-európai, a baltikumi és a skandináviai leletekre már Szőke Béla és Kovács László, illetve nemrég Szőke Béla Miklós részletesebb szakirodalmi hivatkozásokkal számos példát hoztak;⁴⁷ a 6. századi koreai példányok minden bizonnyal Akio Itonak a korai Szilla-időszak sírleleteiről készített német nyelvű összefoglalása nyomán kerültek a magyar kutatás érdeklődési körébe.⁴⁸ Annak magyarázata, hogy a koreai és a közel-keleti csörgők közel egy időben tűnnek fel, kívül esik a jelen írás által megválaszolni kívánt vagy tudott kérdések körén – arra csak a koreai és a tágabb kelet-ázsiai térség

³⁸ POMBERGER – STADLER 2018a, különösen 139, Abb 4. Az abszolút-kronológiai besorolásnál a szerzők Peter Stadler saját kronológiai rendszerét használták, amely szerint a közép avar kor I. fázisa a 630–650-es, a II. fázisa pedig a 650–680-as éveket jelenti. Jelen tanulmányban az általánosabban elfogadott és meggyőzőbb kronológiát követem, amely a közép avar kor kezdetét a 650-es évektől indítja.

³⁹ GARAM 2018, 187.

⁴⁰ Vö. POMBERGER – STADLER 2018a; GARAM 2018, 187.

⁴¹ Összefoglalóan: SZŐKE 2023, 48–49.

⁴² KOVÁCS 1988, 153, 32. vj.

⁴³ KOVÁCS 1988, 150.

⁴⁴ SZŐKE 1962, 59–61.

⁴⁵ KOVÁCS 1988, 150–151.

⁴⁶ RÉVÉSZ 1996, 98. Azonos módon: GÁLL 2013, 704.

⁴⁷ SZŐKE 1962, 60–61; KOVÁCS 1988, 150–151; SZŐKE 2023, 49. Lásd még NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020.

⁴⁸ ITO 1971, 100, Taf. 66.

régészeti leletanyagának és kronológiai kérdéseinek pontos ismeretében lehetne vállalkozni. Ennek hiányában két szempontra érdemes figyelmet fordítani:

1.) Pusztán formai szempontból a Szilla-időszak B és C fázisaiba sorolt – és így a bizonytalansági tényezők figyelembevételével megközelítőleg Kr. u. 500 és a 7. század közé keltezett⁴⁹ – koreai csörgők gömbös testükkel (3. *ábra 1*) inkább hasonlítanak a 7–8. századi Kárpát-medencei és sztyepei csörgőkhöz (3. *ábra 2, 7*), mint a 6–7. századi oldalról lapított, szemből a középvonalban kiszélesedő testű levantei darabok (1. *ábra 1, 4–7, 9–16*), amelyek között a gömbösebb testű változatok (1. *ábra 3, 8*) ritkábbak.

2.) A koreai példányok kivétel nélkül lószerszámzat díszeként szolgáltak, ellentétben azzal, amire a levantei darabok funkciójáról sírlelet voltak enged következtetni és amit a kelet-közép- és a kelet-európai csörgők többségének régészeti kontextusa alapján tudunk.

A koreai és a Kárpát-medencei csörgők közötti közvetlen kapcsolat lehetőségének mérlegelésénél figyelembe veendő, hogy a Kárpát-medencei korai avar kori leletanyagból csörgőket nem, csak csengőket ismerünk, amelyeket a közép avar kortól kezdve kezdett el felváltani az előbbi tárgytypus (a csengőket nem teljesen kiszorítva a használatból).⁵⁰ A változás dinamikája egészen hasonló volt a kelet-európai térségben is. A Krím-félsziget 6. és 7. századi temetkezéseiben még a Mediterráneum-szerte ismert kis öntött csengőket találjuk jelentős számban, míg a csörgők a helyi kronológia szerint a 8. századtól terjedtek el és a 9–11. században is nagy népszerűségnek örvendtek (a csengőket itt sem teljesen szorították ki).⁵¹ Ezt a kronológiai eloszlást tükrözi az Abrau-Djurso-i⁵² és a borisovoi⁵³ temető a Kuban-vidéken. Arra, hogy a tárgytypus a 8. század elején már jelen volt a Don-vidéken, világosan utal a Bolša Orlovka-i – bár jelentős bolygatás után összegyűjtött, de a közlők által egy együttesként kezelt – lelet nagyszámú csörgője (3. *ábra 4–5*), melyek mennyiségük és méretük alapján inkább a lószerszámzat részét képezheték.⁵⁴ Nem tűnik korábbinak a temetkezés övdíszé alapján a Volga-könyökben fekvő – a Novinki-horizonthoz tartozó – Novinki II. temető 8. kurgán 6. sírjának gyermektemetkezéséből ismert csörgő sem.⁵⁵ Nem találkozunk viszont csörgőkkel a kelet-európai sztyeppvidék 6–7. századi temetkezéseiben. Ebben az esetben azt is figyelembe kell vennünk, hogy csengőt is mindössze egyetlen temetkezésből ismerünk,⁵⁶ ami egyaránt utalhat arra, hogy e népségek körében ezen apotropaikus tárgyak nem voltak különösebben kedveltek, vagy temetkezési szokásaik között nem játszott szerepet a darabok halott mellé adása. Népszerűek voltak viszont a kis csengők a 6–7. században a sztyeppétől északra fekvő kelet-európai térségben, amint azt számos kincs- és településlelet világosan mutatja.⁵⁷ A 7. század utolsó harmadában a kelet-európai sztyeppövezetből az Északkelet-Balkánra érkezett dunai bolgár népesség hagyatékában ezzel szemben már csörgőket találunk.⁵⁸ Kifejezetten gyakoriak voltak e tárgyak a 8. század és a 10. század középső harmada között virágzó szaltovói kultúrkör népségeinek körében.⁵⁹

⁴⁹ ITO 1971, 138–139, 140–143.

⁵⁰ Vö. POMBERGER – STADLER 2018b, különösen 247.

⁵¹ Általánosságban: AJBABIN 1993, 366–367, Ris. 2.35–36, 46, 370, Ris. 5; AJBABIN 2011, 242, Taf. 32.34–35, 46; MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 122, Tabl. 36.37, 48, 60; Lučistoe esetén: AJBABIN – CHAJREDINOVA 2009, 69, Abb. 32, 73, Abb 34.

⁵² MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 250, Tabl. 83.90–92, 253, Tabl. 28–29, 255, Tabl. 88.28–29. Ezt támasztják alá az eddig tételesen közölt temetkezések is: MAL'ŠEVA 2021.

⁵³ MAKAROVA – PLETNĚVA 2003, 245, Tabl. 78.21, 46.

⁵⁴ IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007, 87–88, 104–106, Ris. 14–16.

⁵⁵ MATVEEV 1997, 21, 143, Ris. 45. 13–14, 218, Ris. 123.2.

⁵⁶ Vö. GULYÁS 2022, különösen III.42 (a Lebedi-I [Oroszország] 4. kurgán 16. sír csengője).

⁵⁷ Pl. KORZUHINA 1996, 634, Tabl. 44.5–6, 8–9, 644, Tabl. 54, 660, Tabl. 70. 14–15, 668, Tabl. 78, 684, Tabl. 94. 23–24; CURTA 2012, 41–43, 46.

⁵⁸ FIEDLER 1992, 194–195; RAŠEV 2008, 168–169, 539, Tab. LXXXVI.1–19, 541, Tab. LXXXVIII.1–2.

⁵⁹ PLETNĚVA 1981, 150, Ris. 37.18, 21, 147; PLETNĚVA 1989, 107, 109–110, Ris. 57–58; AKSĚNOV – MIHEEV 2006, 124–125.

Feltűnnek az ázsiai sztyeppéken is (3. ábra 2) talán már a 7. század második felétől, illetve biztosan a 8. század első felétől, a türk időszak Katanda-fázisára, majd az ujgur és a kimek időszakokra eső temetkezések leletei között,⁶⁰ eljutva egészen – valószínűleg türk közvetítéssel – a Távolszeletra az Amur-vidékig.⁶¹ A tárgy típus elterjedésének sebességét jól szemlélteti, hogy egy friss összegzés szerint jelenlétük a 7. század végétől/a 8. század elejétől Frízföldön is kimutatható.⁶²

A rendelkezésre álló információk alapján tehát úgy tűnik, hogy a zárt formájú csörgők valamikor a 7. század második felében kezdtek megjelenni a kelet-közép-európai – és valószínűleg ezzel párhuzamosan, vagy talán nem sokkal később a kelet-európai – térségben, ahol a 8. század folyamán használatuk nagyjából kiszorította a 7. századig népszerű nyitott formájú csengőket. Akármelyik irányból érkezett is az az impulzus, amely e formai változást elindította, az, hogy a zárt formájú csörgők elterjedése hatalmas térségekben – a fentiek mellett úgy tűnik, hogy az ázsiai sztyeppéken is – nagyjából egy időszakra ment végbe, arra utalhat, hogy az e tárgyak mögött meghúzódó szellemi tartalom is közös vonásokkal rendelkezhetett. Amint arról fentebb, a levantei példányok kapcsán már volt szó, a mediterrán csengők, illetve csörgők esetében a szöveges és a régészeti források alapján a tárgyak apotropaikus használatára következtethetünk. Szintén ebbe az irányba mutat a kelet-közép- és a kelet-európai csörgőleletek régészeti kontextusa. Az avar kori, a 8–9. századi dunai bolgár, a Karoling-kori dunántúli, illetve a tágabb régióból származó dalmáciai és ómorva, valamint a magyar honfoglalás és kora Árpád-kori példányokra egyaránt jellemző, hogy a csörgőket vagy kizárólag (mint a bolgároknál, illetve a 9. századi Karoling keleti peremterületek egy részén),⁶³ vagy jelentős részben gyermekek és fiatalok, illetve nők sírjaiban⁶⁴ találjuk. Tekintve, hogy a csörgők esetében nem szűkebb értelemben vett ékszerekről van szó, e megoszlás alapján – a korábbi kutatás többségi álláspontjához hasonlóan⁶⁵ – elsődleges funkciójukat amulettként határozhatjuk meg. Még akkor is, ha viszonylag ritkán, de előfordulnak férfisírokban is, ahogy néhány honfoglalás kori esetben,⁶⁶ illetve jóval gyakrabban az avar kori leletanyagban⁶⁷ a lószerszám tartozékai között is megtaláljuk őket. Ez utóbbi példák is a csengőkével egyező bajelhárító funkciójukra utalhatnak, tekintve, hogy a csengők ilyen célú használata legkésőbb a római kortól kezdve kimutatható Európában és a mediterrán térségben.⁶⁸

A kikövetkeztethető közös funkcionálisan túl az egymást követő korszakok csörgői között persze formai különbségek éppen úgy megfigyelhetők, mint az egyes csoportokra jellemző viselési módok között. Így a 8–9. században inkább a gömbös, illetve lapított gömbös testű példányok dominálnak (3. ábra 2–3, 6–7), míg a honfoglalás- és kora Árpád-kori csörgők között gyakoribbak voltak a körte

⁶⁰ Például Bazovo-2 (Oroszország), 1. kurgán: DEREVANKO 1988, 82, Ris. 37.6–7; Dag-Araz (Oroszország) II-13. kurgán: OVČINNIKOVA 2013, 145, 169, Tabl. XII.14–17; Katanda-III (Oroszország) 7. kurgán: MAMADAKOV – GORBUNOV 1997, 117, Ris. 6.4, 6–7; Kyzylkajnar (Kazahsztán) 20. kurgán: MAKSIMOVA 1968, 149–150, Tab. III.8, 153; Mogyaj (Oroszország): KYZLASOV 1964, 68, Tabl. I.98, 91; PLETNĚVA 1981, 141, Ris. 30.98; Pavlodar (Kazahsztán): SMAGULOV – MERC 2007, 135, 137, Ris. 4.19.

⁶¹ Az Amur-vidéki megjelenés pontos keltezését az ásató által a 7–9. századra helyezett troickoei (Ivanovskij raj., Amurskaâ oblast', Oroszország) sírok leletanyagának jellege nehezíti: DEREVANKO 1975, 104–130, 150, 238, Tabl. XLI; DEREVANKO 1977, 126, 143, Tabl. IV.11, XIX.17, XXIX.19, LIII.6–7; a 8. századi keltezés valószínűbbnek tűnik.

⁶² NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020, különösen 116.

⁶³ FIEDLER 1992, 194; PETRINEC 2009; NOWOTNY 2018, 82–83, 165; SZÓKE 2023, 49.

⁶⁴ POMBERGER – STADLER 2018a, 129; SZÓKE 2023, 48–49; KOVÁCS 1988, 150; KOVÁCS 2019, 402.

⁶⁵ Például FIEDLER 1992, 194; UNGERMAN 2007, 231; RÁCZ 2012, 429–430; NOWOTNY 2018, 83; POMBERGER – STADLER 2018a, 129, 142; SZÓKE 2023, 48 (további lehetőségek felsorolásával); KOVÁCS 1988, 150; KOVÁCS 2019, 402; NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020, 119–120. Más értelmezésekre helyezte a hangsúlyt: HORVÁTH 2019, 195.

⁶⁶ RÉVÉSZ 1996, 98.

⁶⁷ POMBERGER – STADLER 2018a, 137–138, Tab. 2.

⁶⁸ POMBERGER – STADLER 2018a, 142; POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 161.

alakú darabok (3. ábra 8–9).⁶⁹ A Kárpát-medencei avar kori, illetve a dunai bolgár példányokon nem ritka továbbá, hogy a csörgők külső felületén egy vagy két szakállas férfarcot jelenítettek meg.⁷⁰ Továbbá amíg a Kárpát-medencében az avar kori és a 9. századi csörgőket a sírokban inkább a medence környékén és a végtagok közelében találjuk meg, azaz az övre, a nadrágra, illetve a karra vagy a lábszárakra lehettek rögzítve,⁷¹ addig a 10–11. századi példányok inkább a nyaktájékon és a mellkason kerülnek elő, s így minden bizonnyal leginkább a nyakba akasztva/nyakláncra fűzve viselték őket.⁷² Azzal kapcsolatban, hogy a sírletelekben megmutatkozó eltérő viselési módokat befolyásolhatták-e a temetkezési szokások mögött meghúzódó eltérő képzetek, illetve, hogy a sírletelekből ismert viseleti helyzetek minden esetben pontosan tükrözik-e a csörgők életben történő viselési módjainak eloszlását, inkább csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg. Ahogy azzal kapcsolatban is, hogy míg a nyakban viselt csörgők inkább amulettfunkcióra utalnak, addig a kisebb gyermekeknél a boka környékén rögzített darabok talán inkább arra mutatnak, hogy e tárgyak a szülőket a gyerekeik mozgásának nyomon követésében segíthettek. Nem tudjuk ugyanis, hogy az adott korban nem éppen a végtagokat tekintették-e az emberi test egyik olyan kiemelt pontjának, amelyen keresztül a távol tartani szándékozott betegség, illetve ártó szándékú szellemi vagy valós lény az emberi testtel kapcsolatba lépett. A lábak esetében például egyaránt gondolhatunk arra, hogy a védelmet egy mérgező állat vagy egy, a föld felszíne alatt lakó démonra gondolva helyezték a test e pontjára, esetleg ez jelentette a testnek azt a leginkább mozgásban lévő részét, amely a csörgő hangját – és ezáltal az ártó szándékú lény távoltageát – folyamatosan biztosíthatta.

KÖVETKEZTETÉSEK

A levantei kelet-római, illetve a kelet-közép- és a kelet-európai csörgők közötti formai és viseletbeli különbségek rögzítése mellett is figyelemreméltó az a viszonylagos időbeli egybeesés, amely során a Kr. u. első évezred első hat évszázadában uralkodónak számító csengőformák részben vagy teljesen átadták a helyüket a csörgőknek az amulettfunkciójú tárgyak között. A forma terjedési irányának meghatározása nélkül is mindez arra mutat, hogy a korábban a csengők, majd utóbb a csörgők használatától apotropaikus védelmet remélő különféle közösségek között nemcsak kapcsolatok léteztek, hanem az újítások a hasonló alapképzetek megléte miatt viszonylag könnyen és gyorsan terjedhettek egy igen tág régió belül. Az eddigiek alapján arra nem tudunk választ találni, hogy az egyes korok és régiók emberei milyen konkrét betegségek, illetve veszélyek ellen reméltek védelmet a főként gyermekek és nők által hordott csengők, illetve csörgők viselésétől. Arra azonban utalhat a tárgyalt csörgők közel egyidőben történő feltűnése a kelet-mediterrán világban és a kelet-európai térségben, valamint a csengők korábbi szerepének fokozatos átvétele, hogy a két kiterjedt régió lakói alapvetően hasonló módokon – pontosabban hasonló módokon is – próbáltak védelmet keresni hasonló ártó szándékú erőkkel szemben, így egymás apotropaikus tárgyait saját közegükben is használhatónak látták.

Kétség sem fér ahhoz, hogy a távoli térségek lakói a betegségek mögött felfedezni vélt, ártó szándékú szellemi lényeket eltérő neveken nevezték meg, távoltageára az esetlegesen azonos formájú tárgyak használata mellett is – legalább részben – eltérő rítusokat alkalmaztak és eltérő módon kísérelték meg megnyerni a bajban más szellemi lények jóindulatát, segítségét. Az eltérő vallási rendszerek, istenvilágok és hagyományok ellenére ugyanakkor a különféle kultúrák között

⁶⁹ Amint ezt az avar és 10–11. századi példányok viszonylatában már megfigyelte: KOVÁCS 1988, 150; az avar kori példányok formai osztályozása: POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 164, Fig. 11.

⁷⁰ Vö. például RAŠEV 2008, 168–169, 541, Tab. LXXXVIII.1–2; RÁCZ 2012, 426–430; GARAM 2018, 187, Abb. 107A.

⁷¹ KOVÁCS 1988, 150; POMBERGER – STADLER 2018a, 129; SZÓKE 2023, 48; POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON 2023, 167–169.

⁷² KOVÁCS 1988, 150 (az eltérő viseleti helyzetek bemutatásával).

kapcsolatok is léteztek, az alapvető kihívások pedig, amelyekkel szemben védelmet kívántak maguknak biztosítani, hasonlóak voltak. Ezek között általában előkelő helyet foglaltak el az embernek ártani képes állatok – legyenek azok pusztán fizikai veszélyt jelentő, vagy betegségeket terjesztő fajok –, illetve a különféle öröklött és fertőző betegségek, amelyek jelentős része mögött a szellemi világ ártó lényei és az embertársaik sorsát varázslat által befolyásolni képes személyeknek a tevékenységét vélték felfedezni. Az, hogy az ezek egyikével-másikával szemben hatásosnak tartott amulettípusok számos kultúrában párhuzamosan megjelentek – mint történt az a római típusú csengőkkel a Barbaricum jelentős részén a császárkorban,⁷³ a 6–7. században Kelet-Európa kiterjedt területein, avagy éppen a kora avar kori Kárpát-medencében⁷⁴ –, egyrészt a tárgytypus kínálta védelem hatásosságának széleskörű elfogadottságára, másrészt a háttérben meghúzódó képzetrendszerek bizonyos alapvonásainak közös elemeire, illetve hasonlóságaira utal. Ebbe az irányba mutat a jelen tanulmányban vizsgált folyamat időbeli egybeesése is.

A Kárpát-medence avar kori és 10–11. századi lakosságának varázstradícióira vonatkoztatva mindezek alapján valószínűsíthetőnek tartom, hogy ha nem is vagyunk képesek meghatározni sem azt, hogy konkrétan milyen fenyegetés ellen reméltek védelmet a csörgőktől, sem azokat a rítusokat, amelyek ezen apotropaikus tárgyak elkészítését és viselését kísérték, a görög-római varázstradícióról rendelkezésre álló ismeretek bizonyos mértékig háttérrel jelenthetnek e tárgyak jobb megértéséhez. E feltételezés további tesztelésére és az attól várható válaszok megfogalmazására az egyes tárgytypusok vizsgálatai önmagukban kevésbé lesznek alkalmasak. Sokkal inkább azon lelettípusok és szokáselemek összességének az együttes tanúsága kínálhat előrelépést, amelyek kapcsolatai ugyancsak – legalább részben – az antik világ apotropaikus hagyományai felé mutatnak. Az avar kori és a 10–11. századi emléanyagban – mások mellett – önként kínálják magukat a legalább a hellénisztikus kor óta népszerű kígyófejes karperecek és a még ősbibb hagyományokkal rendelkező lunulák. Az e tárgyak mögött meghúzódó alapképzetek persze esetenként nagyon régi időkre nyúlnak vissza és nagyon széles körben voltak elterjedtek. Így van ez a fémcső hangjának tulajdonított varázserővel is, amelynek a sztyeppei világban való jelenlétére már a szkíta időszak csengőleletei is utalnak.⁷⁵ Az alapképzetekhez az egyes korokban rendelt tárgyformák folyamatos változása és az adott tárgytypusok kultúrákon átívelő kapcsolatai vagy egyes kultúrákra jellemző sajátosságai ugyanakkor bizonyos mértékig bepillantást engednek az adott korszak és közösségek sajátos viszonyaiba. Így bár a régészeti kutatásban egy-egy tárgy- vagy képtípus történetének hosszú időszakokon át vezető, etimológiaszerű visszakövetése legtöbbször csak korlátozottan tud hozzájárulni a vizsgálat kiindulópontját jelentő időszak viszonyainak pontosabb megismeréséhez, számos amulettípus esetében éppen ezeknek a hosszútávú folyamatoknak a megértése vezet el a varázshagyomány mélyebb megértéséhez.⁷⁶ Figyelembe veendő az is, hogy mind az avar kori, mind a magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori népesség egy olyan régióban élt, amelynek az egymást követő hullámokban érkező lakói évezredes távlatban kapcsolatban álltak az antik világ varázshagyományaiban osztozó közösségekkel, és akiknek tagjaival a sztyeppei eredetű csoportok esetenként – így az avar korban a Kárpát-medencében – közös földrajzi térben léteztek. Éppen ezért a sztyeppei hagyományú közösségek varázshagyomány-rendszerének vizsgálata során érdemesnek látszik a sztyeppei és az antik világ tradícióit egyaránt bevonni a lehetséges összefüggések feltárásának folyamatába.

⁷³ Vö. NOWAKOWSKI 1988.

⁷⁴ POMBERGER – STADLER 2018b.

⁷⁵ BAKAY 1971, 19–20, 115–116, 119, Pl. III.

⁷⁶ Erre jó esettanulmányt nyújt például: SCHIENERL 1984.

IRODALOM

- AJBABIN 1993 AJBABIN, Aleksandr I.: Mogil'niki VIII - načala X vv v Krymu (Cemeteries of the 8th–beginning of the 10th centuries in the Crimea). *Materialy po Arheologii, Istorii i Ėtnografii Tavrii* 3 (1993) 121–134, 365–383.
- AJBABIN 2011 AJBABIN, Aleksandr I.: *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Monographien des RGZM 98. Mainz 2011.
- AJBABIN – CHAJREDINOVA 2009 AJBABIN, Aleksandr I. – CHAJREDINOVA, Ėlzara A.: *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe, Band 1: Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982–1984*. Monographien des RGZM 83. Mainz 2009.
- AKSĚNOV – MIHEEV 2006 AKSĚNOV, Viktor S. – MIHEEV, V. K.: *Naselenie hazarskogo kaganata v pamâtnikah istorii i kul'tury: « Suhogomol'sanskij mogil'nik VIII–X vv. » Hazarskij al'manah* 5. Kiev – Harkiv 2006.
- ALLAN 1982 ALLAN, James W.: *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*. New York 1982.
- BAKAY 1971 BAKAY, Kornél: *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and Their Eastern Connections*. Budapest 1971.
- BOHAK 2012 BOHAK, Gideon: Jewish exorcism before and after the destruction of the Second Temple. In: *Was 70 CE a Watershed in Jewish History? On Jews and Judaism before and after the Destruction of the Second Temple*. Eds: Schwartz, Daniel R. – Weiss, Zeev. *Ancient Judaism and Early Christianity/Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums* 78. Leiden – Boston 2012, 277–300.
https://doi.org/10.1163/9789004217447_013
- BOLLÓK 2024 BOLLÓK, Ádám: The archaeology of late Antique mortuary practices in the Near East. In: *Burial and Memorial in Late Antiquity, Vol. II: Regional Perspectives*. Eds: Dolea, Alexandra – Lavan, Luke. *Late Antique Archaeology* 13.2. Leiden – Boston 2024, 832–855.
- CHAMBERS 1889 *Saint Chrysosotom, Homilies on the Epistles of Paul to the Corinthians*. Transl.: CHAMBERS, Talbot W. *Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church* XII. New York 1889.
- CHÉHAB 1985 CHÉHAB, Maurice H.: Fouilles de Tyre: La nécropole III: Descriptions des fouilles. *Bulletin du Musée de Beyrouth* 35 (1985) 483–805.
- CHÉHAB 1986 CHÉHAB, Maurice H.: Fouilles de Tyre: La nécropole IV: Descriptions des fouilles. *Bulletin du Musée de Beyrouth* 36 (1986) 1–268.
- CURTA 2012 CURTA, Florin: The Jägala fibula revisited, or remarks on Werner's Class IID. *Estonian Journal of Archaeology* 16 (2012) 26–69.
<https://doi.org/10.3176/arch.2012.1.02>
- DELOUGAZ – HAINES 1960 DELOUGAZ, Pinhas – HAINES, Richard G.: *A Byzantine Church at Khirbat al-Karak*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 85. Chicago 1960.
- DEREVÂNKO 1975 DEREVÂNKO, Evgeniâ Ivanova: *Mohëskie pamâtniki Srednego Amura*. Novosibirsk 1975.
- DEREVÂNKO 1977 DEREVÂNKO, Evgeniâ Ivanova: *Troickij mogil'nik*. Novosibirsk 1977.

- DEREVÁNKO 1988 *Baraba v tŭrkskoe vremâ*. Red.: DEREVÁNKO, Evgeniâ Ivanova. Novosibirsk 1988.
- FIEDLER 1992 FIEDLER, Uwe: *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau* 1–2. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 11. Bonn 1992.
- FISCHER – OENBRINK 2010 FISCHER, Thomas – OENBRINK, Werner: Spätantik-byzantinische Grabfunde aus al-Qrayya im Hauran/Südsyrien. *Kölner Jahrbuch* 43 (2010) 197–243.
- GARAM 2018 GARAM, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek* III. Monumenta Avarorum Archaeologica 12. Budapest 2018.
- GÁLL 2013 GÁLL Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői* I–II. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.
- GULYÁS 2022 GULYÁS Bence: *A kelet-európai sztyeppe és a Kárpát-medence kapcsolata az 5–7. században. A tiszántúli kora avar kori népesség eredete* 1–3. Doktori disszertáció kézírata. ELTE BTK. Budapest 2022.
- GWIAZDA 2022 GWIAZDA, Mariusz: Burial practices in early Byzantine Syro-Palestine (4th–7th centuries CE) – Review Article. *Polish Archaeology in the Mediterranean* 31 (2022) 285–331.
<https://doi.org/10.37343/uw.2083-537X.pam31.01>
- HORVÁTH 2019 HORVÁTH Ciprián: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei* (Cemeteries and Grave Goods of Nógrád County from the Age of the Hungarian Conquest and the Early Árpádians). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Szeged – Budapest 2019.
- IL'ŪKOV – KOSĀNENKO 2007 IL'ŪKOV, L. S. – KOSĀNENKO, V. M.: Rannesrednevekovyj kompleks iz Bol'shoj Orlovki (An early medieval archaeological complex at Bolshaia Orlovka). In: *Srednevekovye drevnosti Dona: Sbornik statej. Materialy i issledovaniâ po arheologii Dona* II. Red.: Guguev, Ū. K. Moskva – Jerusalem 2007, 85–113, 353.
- ITO 1971 ITO, Akio: *Zur Chronologie der frŭhsillazeitlichen Gräber in Südkorea, A: Textband, B: Tafelband*. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Neue Folge 71. München 1971.
- KHAMIS 2008 KHAMIS, Elias: The metal artifact. In: Tzaferis, Vassilios et al.: *Paneas, Volume II: Small Finds and Other Studies*. IAA Reports 38. Jerusalem 2008, 165–188.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1fzhd6d.9>
- KORZUHINA 1996 KORZUHINA, Gali Fëdorova: Klady i slučajnye nahodki veščej kruga “drevnostej antov” v Srednem Podneprov'e (Treasures and casual finds of things from “Antiquities of the Antae” in the Middle Dnieper Region). *Materialy po Arheologii, Istorii i Ètnografii Tavrii* 5 (1996) 352–435, 586–705.

- KOVÁCS 1988 KOVÁCS László: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár [Kom. Szabolcs-Szatmár]. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1988) 125–158.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője* (A 10th-Century Cemetery Belonging to a Short-Lived Settlement and an 11th–12th-Century Village Cemetery, both Located on Magyarhomorog-Kónya-domb). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Szeged – Budapest 2019.
- KRAKOVSKY 2020 KRAKOVSKY, Masha: The metal objects from Strata V–I. In: Ben-Ami, Doron – Tchekhanivets, Yana: *Jerusalem: Excavations in the Tyropoeon Valley (Giv'ati Parking Lot), Volume II: The Byzantine and Early Islamic Periods, Part 3: Complementary Studies of Various Finds*. Israel Antiquities Authority Reports 66/3. Jerusalem 2020, 709–725. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1fkgc46.3>
- KYZLASOV 1964 KYZLASOV, L. R.: Étapy srednevekovej istorii Tuvy (v kratkom izloženíi). *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriâ Istorii* 4 (1964) 66–92.
- MAKAROVA – PLETNĚVA 2003 *Krym, Severo-Vostočnoe Pričernomor'e i Zakaokaz'e v èpohu srednevekov'â, IV–XVIII veka*. Red.: MAKAROVA, T. I. – PLETNĚVA, Svetlana A. Arheologîâ. Moskva 2003.
- MAKSIMOVA 1968 MAKSIMOVA, A. G.: Srednevekoveye pogrebeniâ Semireč'a. In: *Novoe v arheologii Kazahstana*. Alma-Ata 1968, 146–158.
- MAL'ŠEVA 2021 *Mogil'nik Dûrso: Katalog. Čast' I*. Red.: MAL'ŠEVA, A. A. Nekropoli Černomor'â 6. Moskva 2021.
- MAMADAKOV – GORBUNOV 1997 MAMADAKOV, Ūrij. T. – GORBUNOV, Vladislav V.: Drevnetûrskie kurgany mogil'nika Katanda-III. In: *Drevnosti Altaâ: Izvestiâ laboratorii arheologii* 2. Gorno-Altajsk 1997, 115–129.
- MATVEEVA 1997 MATVEEVA, G. I.: *Mogil'niki rannih bolgar na Samarskoj Luke*. Samara 1997.
- NEUSNER 1988 *The Mishnah: A New Translation*. Transl.: NEUSNER, Jacob. New Haven – London 1988.
- NOWAK-KLIMSCHA – SCHMIDT 2020 NOWAK-KLIMSCHA, Kristina – SCHMIDT, Kara: Schellen auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld von Schortens, Ldkr. Friesland: Zur Verbreitung und Funktion eines seltenen Trachtbestandteils. In: *Ostfriesland – Niedersachsenweit: Festschrift für Rolf Bärenfänger*. Hrsg.: Kegler, Jan F. Abhandlungen und Vorträge zur Geschichte Ostfrieslands 87. Aurich 2020, 113–120.
- NOWAKOWSKI 1988 NOWAKOWSKI, Wojtech: Metallglocken aus der römischen Kaiserzeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Archaeologia Polona* 27 (1988) 69–146.
- NOWOTNY 2018 NOWOTNY, Elisabeth: *Thunau am Kamp – Das frühmittelalterliche Gräberfeld auf der Oberen Holzweise*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 87. Wien 2018. <https://doi.org/10.2307/j.ctv8xnfn>

- OVČINNIKOVA 2013 OVČINNIKOVA, Bronislava B.: Pogrebal'no-pominal'nyj kompleks drevnikh túrok na mogil'nike Dag-Arazy. In: *Drevnie túrki v Central'noy Tuve (po materialam rabot Saâno-Tuvinskoj ékspedicii*. Red.: Savinov, D. G. Sankt-Peterburg 2013, 139–172.
- PATRICH – RAFAEL 2008 PATRICH, Joseph – RAFAEL, Kate: The Jewellery. In: Patrich, Joseph: *Archaeological Excavations at Caesarea Maritima, Areas CC, KK and NN: Final Reports. Vol. I: The Objects*. Jerusalem 2008, 421–431.
- PELEG 2012 PELEG, Yuval: A Byzantine Monastery at Khirbet Umm Zaqum. In: *Christians and Christianity III: Churches and Monasteries in Samaria and Northern Judea*. Ed.: Carmin, Noga. Judea and Samaria Publications 15. Jerusalem 2012, 235–260.
<https://doi.org/10.2307/j.ctt1x76gvs.14>
- PLETNĚVA 1981 *Stepi Evrazii v épohu srednevekov'â*. Red.: PLETNĚVA, Svetlana A. Arheologiâ SSSR. Moskva 1981.
- PLETNĚVA 1989 PLETNĚVA, Svetlana A.: *Na slavâno-hazarskom pogranič'e: Dmitrievskij arheologičeskij kompleks*. Moskva 1989.
- PLOUG 1986 PLOUG, Gunhild: The Graeco-Roman necropolis. In: Papanicolaou Christensen, Aristeia – Thomsen, R. – Ploug, Gunhil: *Hama: Fouilles et recherches 1931–1938, Vol. III.3: The Graeco-Roman Objects of Clay, the Coins and the Necropolis*. Nationalmuseets skrifter, Større Beretninger X. Copenhagen 1986, 70–113.
- PLOUG – OLDENBURG 1969 PLOUG, Gunhild – OLDENBURG, Evelyn: Les objets en métal sauf les monnaies. In: Ploug, Gunhild – Oldenburg, Evelyn – Hammershaimb, E. – Thomsen, R. – Løkkegaard, F. – Riis, P. J.: *Hama: Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg 1931–1938, Vol. IV.3: Les petits objets médiévaux sauf les verreries et poteries*. Nationalmuseets skrifter, Større Beretninger VII. Copenhagen 1969, 13–88.
- POMBERGER – STADLER 2018a POMBERGER, Beate Maria – STADLER, Peter: Der Klang der Schellen. Schellenfunde aus dem awarischen Gräberfeld von Vösendorf-Laxenburgerstraße, Österreich. *Študijné Zvesti* 63 (2018) 125–146.
- POMBERGER – STADLER 2018b POMBERGER, Beate Maria – STADLER, Peter: Sicher vor Dämonen? Musikarchäologische Forschungen zu Glocken in awarischen Gräbern. *Archaeologia Austriaca* 102 (2018) 227–249.
<https://doi.org/10.1553/archaeologia102s227>
- POMBERGER – MÜHLHANS – SAUNDERSON POMBERGER, Beate Maria – MÜHLHANS, Jörg – SAUNDERSON, Kayleigh: Metallic idiophones 800 BCE – 800 CE in Central Europe: Function and acoustic influence – a progress report. *Journal of Music Archaeology* 1 (2023) 143–183.
<https://doi.org/10.1553/JMA-001-07>
- PÓCS 2023 PÓCS Éva: A honfoglaló magyarok világfája a kutatói illúziók fényében: rekonstrukció, konstrukció, dekonstrukció. In: *Emberarcú tudomány: Áltudományok és összeesküvés-elméletek szorításában*. Szerk.: Bárdos Dániel – Tuboly Ádám Tamás. Budapest 2023, 283–324.
- RAŠEV 2008 RAŠEV, Rašo: *Bălgarskata ezičeska kultura VII–IX vek*. Sofiâ 2008.
- RASPOPOVA 1980 RASPOPOVA, V. I.: *Metalličeskie izdeliâ rannesrednevekovogo Sogda*. Leningrad 1980.

- RÁCZ 2012 RÁCZ Zsófia: Emberalakos kistárgyak az avar korból (Antropomorphe Kleinfunde aus der Awarenzeit). In: *Thesaurus Avarorum: Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida Tivadar. Budapest 2012, 409–436.
- RÉVÉSZ 1996 RÉVÉSZ László: *A karosi honfoglalás kori temetők: régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- RUSSELL 1982 RUSSELL, James R.: Byzantine *instrumenta domestica* from Anemurium: The significance of context. In: *City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era*. Ed.: Hohlfelder, Robert L. East European Monographs 120 – East European Monographs, Byzantine Series 1. New York 1982, 133–163.
- SĀRĪ 1991 SĀRĪ, Šālih: Taqrīr awwalī ‘an natā’ij al-tanqībāt al-athariyya fī Khirbat Dūhala – al-Nu‘ayma, al-mawsim al-awwal – ṣayf 1990 m[ilādī]. *Annual of the Department of Antiquities in Jordan* 35 (1991) 5–16.
- SCHIENERL 1984 SCHIENERL, Peter W.: Der Ursprung und die Entwicklung von Amulettbehältnissen in der antiken Welt. *Antike Welt* 15:4 (1984) 45–54.
- SMAGULOV – MERC 2007 SMAGULOV, T. N. – MERC, V. K.: Srednevekovye pogrebeniâ iz Pavlodara. *Izvestiâ Nacional’noj Akademi Nauk, Respubliki Kazahstan, Seriâ obščestvennyh nauk* 1 (2007) 135–142.
- STERN 1997 STERN, Edna: Me‘arot qvura be-Kisra (Burial Caves at Kisra). *‘Atiqot* 33 (1997) 103–135, 17*.
- SZÓKE 1962 SZÓKE Béla: *A honfoglaló és kora Árpádkori magyarság régészeti emlékei*. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- SZÓKE 2023 SZÓKE, Béla Miklós: *Zalavár-Rezes: Gräberfeld und Siedlungsreste aus dem frühen Mittelalter*. Mosaburg-Zalavár 2. Budapest 2023.
- AL-TA‘ĀNĪ – MALĤAM 1994 AL-TA‘ĀNĪ, Hikmat – MALĤAM, Ismā‘il: Madfan atharī fī qaryat Sāl/Irbid, 1993/3/2–6 AD. *Annual of the Department of Antiquities in Jordan* 38 (1994) 39–48.
- TATCHER – GAL 2009 TATCHER, Ayelet – GAL, Zvi: Bet ha-qvarot ha-‘atiq be-Migdal ha-‘Emeq (el-Mujeidil) (The Ancient Cemetery at Migdal Ha-‘Emeq [El-Mujeidil]). *‘Atiqot* 61 (2009) 1*–47*, 131–132.
- TATCHER – NAGAR – AVSHALOM-GORNI 2002 TATCHER, Ayelet – NAGAR, Yossi – AVSHALOM-GORNI, Dina: Me‘arot ha-qvura. In: *Ḥafiroṭ be-Khirbet el-Šubeika*. In: *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Ed.: Gal, Zvi. Jerusalem 2002, 262–288.
- TOOMBS 1985 TOOMBS, Lawrence E.: *Tell el-Hesi: Modern Military Trenching and Muslim Cemetery in Field I, Strata I–II: The Joint Archaeological Expedition to Tell el-Hesi II*. American Schools of Oriental Research Excavation Reports. Waterloo, Ontario 1985.
<https://doi.org/10.51644/9780889205802>
- TRUGLY 1987 TRUGLY, Alexander: Gräberfeld aus der Zeit des awarischen Reiches bei der Schiffwert in Komárno. *Slovenská Archeológia* 35 (1987) 251–344.

UNGERMAN 2007

UNGERMAN, Šimon: Amulety v dětských hrobech na raně středověkém pohřebišti v Dolních Věstonicích – Na pískách (Amulette in den Kindergräbern auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Dolní Věstonice – Na pískách). *Študijné Zvesti* 42 (2007) 221–237.

LATE ANTIQUE CLOSED BELLS IN THE LEVANTINE PROVINCES OF THE EASTERN ROMAN EMPIRE

On the magical traditions of the Avar- and Hungarian-Conquest-period populations of the Carpathian Basin

Ádám Bollók

The present paper explores the emergence and spread of the closed variant of small bells, an artefact type widely used for amuletic purposes from the last centuries of Late Antiquity onward. The first part of this paper is dedicated to the study of the artefact type's Levantine appearances with the aim of establishing its chronological and geographical distribution in the wider region. It is argued that the majority of the dateable finds originate from 6th- to 8th-century CE archaeological contexts, although it cannot be entirely excluded that the type occurred in the 5th century CE already. Its current geographical distribution pattern shown in *fig. 2* cannot be taken as a proper indication of the artefact's genuine Levantine distribution due to the very different coverage afforded by the archaeological exploration of the southern and the northern parts of the Levant. The paper's second part provides an overview of the chronological and geographical distribution of the closed bells across the Eurasian steppe region and the adjacent territories. The available evidence suggests that while the earliest closed bells originate from 6th-century CE archaeological contexts on the Korean peninsula and in the Levant, the type's first exemplars in the Carpathian Basin, in Eastern Europe, and in the East European and Asian steppe zone seem to date from the mid-7th century CE onward. What is more, at least in the Levant, in the Carpathian Basin, and in various regions of Eastern Europe, these closed bells slowly replaced their open counterparts, which dominated the first six to seven centuries of the first millennium CE. This state of affairs may indicate that there was a certain level of communication across this vast area inhabited by communities of different cultural and religious backgrounds, and that at least in the field of their magical traditions innovations spread quickly, without regard to political and cultural boundaries. Taking this observation as the springboard for further interpretation, it is argued that even if we have no evidence at our disposal which would specify the actual threats, including demonic forces, diseases, and wild animals, against which open and closed bells were considered efficient remedies by the different communities, the correspondence in the pace of change between the open and the closed bells suggests that the better-known magical tradition of the ancient Mediterranean can be used to some degree analogously to gain a better understanding of certain aspects of the magical traditions current among the Avar-period and the 10th- to 11th-century populations of the Carpathian Basin.

BENKŐ ELEK, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézetének kutatóprofesszora 2024 augusztusában tölti be 70. életévét. Benkő Elek tudományos tevékenységét mindenkor az igényesség, a sokoldalú érdeklődés és a friss irányzatok megismerésére, az eredmények összegzésére való törekvés jellemzi, szemléletét jól tükrözik Madách Imrének a kötet mottójául választott szavai. A jeles alkalomból barátai, kollégái, tisztelői e tanulmánykötettel köszöntik az ünnepeltet.

ELEK BENKŐ, a full member of the Hungarian Academy of Sciences and a research professor at the Institute of Archaeology of the HUN-REN Research Centre for the Humanities, is set to celebrate his seventieth birthday in August 2024. His scientific work has at all times been characterised by intellectual rigour, wide-ranging interests, a desire to learn about new lines of enquiry, and efforts to summarise findings. Elek Benkő's approach is well reflected in the words of Imre Madách chosen as the motto of this book. This volume of studies has been made for him by friends, colleagues, and admirers, to celebrate the special occasion his birthday will represent.

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
RÉGÉSZETI INTÉZET

MTA
Kiváló Kutatóhely

MTA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ARCHAEOLOGIA

ISBN 978-615-5766-73-2

9 786155 766732